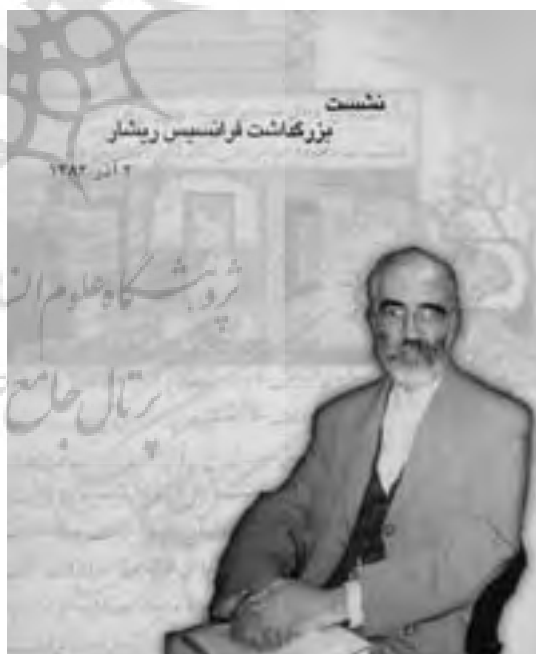


## نقد و بررسی کتاب «ترجمه اناجیل اربعه» همراه با بزرگداشت نسخه‌شناس برجسته فرانسوی فرانسیس ریشار

● زهرا جعفری

در آغاز، دکتر محسن جعفری‌مذهب، عضو هیأت علمی کتابخانه ملی در توصیف علل ترجمه متون مقدس در نزد مسلمانان گفت: بشارات موجود در متون مقدس و نیاز مسلمانان به اثبات حقانیت دین اسلام و پیامبری حضرت محمد (ص)، شرح و تفسیر برخی از داستان‌های قرآن که ریشه در کتاب‌های عهد عتیق داشت و نیز بیان تاریخ انبیای پیش از پیامبر اسلام باعث اهمیت یافتن متون مقدس در نزد مسلمانان می‌گشت. وی در مورد روند ترجمه متون مقدس به زبان عربی توسط مسلمانان به تاریخ ظهور اسلام و گسترش آن در جهان اشاره کرد و اظهار داشت: زمانی که پیامبر اسلام در عربستان ظهور کرد، اقلیت‌های ابراهیمی ترجمه‌های عربی از متون مقدس داشتند و بر این اساس در سده‌های اول اسلامی نیازی به ترجمه متون مقدس از سایر زبان‌ها به عربی حس نمی‌شد. حتی با گسترش اسلام در دنیا ترجمه متون مقدس به زبان عربی مورد توجه قرار نگرفت، زیرا در بخش غربی امپراطوری اسلام که شمال آفریقا و جنوب اسپانیا را دربرمی‌گرفت، ترجمه متون مقدس به زبان ساکنان آن مناطق موجود بود. همین‌طور در بخش شرقی، اقلیت مسیحی قومی - زبانی ساکن بودند که ترجمه متون مقدس را به زبان‌های کلدانی و ارمنی در اختیار داشتند. در منطقه عربی میانه نیز اکثر مسیحیان مدیترانه دو زبانه بودند. حتی در ایران نیز ترجمه‌هایی به زبان پهلوی و سغدی از متون مقدس موجود بود و ترجمه‌هایی که پس از اسلام به زبان فارسی از متون مقدس صورت گرفت، در مورد بخش‌هایی از متون مقدس بود که برای اثبات حقانیت اسلام



۱. سی و هفتمین نشست از سلسله نشست‌های مرکز پژوهشی «میراث مکتوب» به نقد و بررسی کتاب ترجمه اناجیل اربعه اختصاص داشت.

در این جلسه که دوم آذرماه سال جاری برگزار شد، دکتر فرانسیس ریشار، حجت الاسلام و المسلمین رسول جعفریان و دکتر محسن جعفری‌مذهب به بررسی ترجمه خاتون‌آبادی از اناجیل اربعه پرداختند.



### جعفری مذهب:

بشارات موجود در متون مقدس و نیاز مسلمانان به اثبات حقانیت دین اسلام و پیامبری حضرت محمد (ص)، شرح و تفسیر برخی از داستان‌های قرآن که ریشه در کتاب‌های عهد عتیق داشت و نیز بیان تاریخ انبیای پیش از پیامبر اسلام باعث اهمیت یافتن متون مقدس در نزد مسلمانان می‌گشت

قیمت نان، خانه‌اش مورد تهاجم قرار می‌گیرد و در حالی که ذات‌الریه داشته، از دنیا می‌رود.

وی در مورد شرایط فرهنگی آن دوره گفت: دوره زندگی محمداقرا خاتون‌آبادی، دوره حاکمیت تفکر حدیثی است و خاتون‌آبادی علایق فلسفی و حدیثی خود را در نوشته‌هایش که آمیزه‌ای از کتاب‌های دعا، ترجمه و تفسیر مجمع البیان است، قرار می‌دهد.

جعفریان تصریح کرد: کار مهم خاتون‌آبادی ترجمه اناجیل اربعه است که بسیار عالمانه صورت گرفته است.

پژوهشگر عصر صفوی در تشریح کلیات این اثر اظهار داشت: ترجمه اناجیل اربعه معلول رفت و آمد هیأت‌های تشریحی، اقتصادی و سیاسی در زمان شاه طهماسب تا پایان عهد صفویه است. این مسأله در دوره شاه عباس به اوج خود می‌رسد. بر این اساس ترجمه‌هایی که از انجیل در هند موجود بوده به ایران وارد می‌شود. در زمان شاه سلیمان نیز نسخه‌های چاپی انجیل که در حلب عرضه شده بود، به ایران وارد شدند. خاتون‌آبادی از اصطلاح قالب زدن به جای چاپی در ترجمه اناجیل اربعه استفاده نموده است و این مسأله نشان می‌دهد که وی چندین نسخه از انجیل در اختیار داشته است.

جعفریان ضمن کامل خواندن ترجمه اناجیل اربعه توسط خاتون‌آبادی، اظهار داشت: این کتاب اولین ترجمه کامل از انجیل در عهد صفوی است که با هدف ارائه یک متن دقیق و نقادی از انجیل به خاطر تناقضات موجود در آن صورت گرفته است.

جعفریان در بخش دیگری از سخنانش به ترجمه‌های دیگر از انجیل اشاره کرد و گفت: مرحله دوم ترجمه انجیل در عصر نادرشاه توسط محمد مهدی عقیلی با هدف تقریب بین مذاهب و با همکاری کشیشان و راهبان صورت گرفته است. هم‌چنین در عصر قاجار و در سال‌های ۱۲۲۳ در آذربایجان به خاطر رفت و آمدهای کارشناسان و کشیشان مسیحی و نیز سکونت اقلیت‌های مسیحی به دستور عباس میرزا ترجمه کامل انجیل توسط محمد باقر عبدالکریم سلماسی صورت می‌گیرد.

مطالبی داشت و نه همه آن.

جعفری مذهب، ضرورت ترجمه کامل و تصحیح منقح از کتب مقدس را به آغاز عصر حکمرانی مغولان بر دنیای اسلام نسبت داد و اظهار داشت: از آنجا که دسته‌ای از مغولان مسیحی بودند و حکومت خلفای عباسی سرنگون شده بود و بالطبع زبان عربی از رونق افتاده بود، برای اولین بار ترجمه متون مقدس به صورت کامل توسط اقلیت‌ها صورت گرفت.

وی افزود: زمانی که اروپاییان در دوران صفویان به شرق آمدند، ترجمه و انتشار متون مقدس در جنوب ایران و شبه قاره هند توسط کاتولیک‌هایی که قصد ترویج پیام مسیح را داشتند، پیگیری شد و رونق یافت.

جعفری مذهب تصریح کرد: تنها در دوره قاجاریه برای اولین بار متون را به خاطر متن بودنشان ترجمه کردند و این روند که با اقدامات هنری مارتین آغاز شده بود، توسط گلن، بروس و فرقه‌های مختلف مسیحی که تلاش می‌کردند تا یکی از متون مذهبی‌شان را ترجمه کنند، دنبال شد.

سپس حجت الاسلام جعفریان، مصحح کتاب ترجمه اناجیل اربعه در مورد مترجم این کتاب توضیح داد و گفت: وی یکی از چهره‌های سرشناس خاندان خاتون‌آبادی است. این خاندان در دوره صفوی وارد عرصه علم و دانش شد و از نیمه‌های حکومت صفوی، چهره‌های شاخصی از میان آنان ظهور کرد. بعنوان مثال میرزا اسماعیل خاتون‌آبادی، پدر مترجم کتاب اناجیل اربعه از علمای بسیار شاخص دوره شاه سلیمان است. در کتاب وقایع السلیم که توسط یکی از افراد وابسته به همین خاندان نوشته شده و آقای بهبودی آن را تصحیح کرده است، در مورد مترجم اناجیل اربعه آمده است که وی متولد ۱۰۷۰ بوده و در دوره شاه سلطان حسین به وی پیشنهاد شیخ الاسلامی می‌گردد که وی بخاطر آنکه جوان است، نمی‌پذیرد و هنگامی که مدرسه چهار باغ تأسیس می‌شود، مدرس آن مدرسه شد و بلافاصله به مقام ملاشی که بالاتر از شیخ الاسلامی است، ارتقا می‌یابد. و سال‌های متمادی با شاه سلطان حسین کار می‌کند تا اینکه در ۱۱۲۷ در جریان اختلافات محلی در اصفهان بر سر بالارفتن



### جعفریان :

**خاتون‌آبادی غیر از آنکه حساسیت‌های علمی و مذهبی را در نظر داشته، منصفانه در قالب بحث‌های مدرسه‌ای پیش رفته است به گونه‌ای که از لحاظ روانی و در شأن یک کتاب مقدس، کاملاً شاخص و مورد قبول به نظر می‌آید**

کاملاً شاخص و مورد قبول به نظر می‌آید. فرانسویس ریشار، ایران‌شناس و نسخه‌شناس برجسته با بیان اینکه در هیچ یک از زبان‌های خاوری به اندازه زبان فارسی انجیل ترجمه نشده است، در مورد سیر ترجمه انجیل در زبان فارسی گفت: زمانی که خاتون‌آبادی این متن را ترجمه می‌کند، تعداد زیادی از ترجمه‌های قدیمی از انجیل وجود داشته که از روی متن‌های سریانی یا یونانی صورت گرفته بود. ترجمه‌های قدیمی‌تر، متعلق به عهد ایلخانان است که نسخه‌های خطی آنان یا در رم یا در پترزبورگ حفظ شده است و از کشور کریمه در شمال دریای سیاه می‌آید.

وی افزود: یکی دیگر از ترجمه‌های فارسی انجیل قدیمی در داخل کتاب مقدس چند زبانه، پلی گوت والتون چاپ لندن در سال ۱۶۵۴ چاپ شده است که این ترجمه تا قرن ۱۹ میلادی به هیچ وجه به ایران نیامد.

هم چنین در زمان اکبر جهانگیر، راهبان برجسته‌ای وارد دربار هندیان شدند که هدفشان این بود که ترجمه‌های قدیم اناجیل را جمع‌آوری کنند، زیرا این اناجیل از روی متن‌های یونانی و سریانی ترجمه شده بود، در حالی که مجمع اسقفان در ۱۵۷۰ تصمیم گرفته بود تا ترجمه لاتین ولگات را جایگزین اناجیل موجود نماید. بنابراین میسیونرها تمامی نسخه‌ها را عوض کردند. این نسخه‌ها برای مناظره با علمای اصفهان و یا ارامنه

وی در توصیف ترجمه انجیل عصر عباس میرزا اظهار داشت: این نسخه یک مقدمه طولانی دارد که یک نسخه به نام المباحثه مشتمل بر ۶ فایده باقی مانده است که در فایده ششم بصورت فرهنگ لغت، اعلام و امکان نا آشنا برای ایرانیان تعریف شده است و مترجم آن ادعا نموده است که انجیل را از زبان لاتینی به فارسی ترجمه نموده است و شاهد ادعای او آن است که ۲ بخش از یوحنا را به زبان لاتین و با حروف عربی همراه با ترجمه فارسی آورده است.

جعفریان هدف سلماسی از ترجمه متن مقدس را در اختیار گذاشتن یک ترجمه صحیح و در نهایت تعلیقات و انتقادات به متن کتاب مقدس عنوان کرد.

وی در مورد انگیزه‌های خاتون‌آبادی بعنوان برجسته‌ترین عالم آن دوره در ترجمه اناجیل اربعه گفت: وی حس کرده که باید حرف طرف مقابلش را بشنود و سپس نقادی کند که قدم جدی برای فهمیدن غرب و اندیشه‌های آنان است. البته غرب آن زمان یک غرب سنتی و پر از مجادلات مدرسه‌ای و مسیحی است و از تحقیقات مدرن خبری نیست.

جعفریان افزود: خاتون‌آبادی به طور قطع شروح مختلف را دیده است. وی غیر از آنکه حساسیت‌های علمی و مذهبی را در نظر داشته، منصفانه در قالب بحث‌های مدرسه‌ای پیش رفته است به گونه‌ای که از لحاظ روانی و در شأن یک کتاب مقدس،



نمودند.

اکنون یک نسخه نفیس از آن در «کاخ گلستان» وجود دارد و بقیه در کتابخانه‌های اروپا نگهداری می‌شوند. نسخه پاریس در اختیار یک یسوعی بوده است که به دست خود نوشته است که مبلغان ۳ بار در هفته جمع می‌شدند، چند ورتابد و چند ملای ایرانی. مبلغان سعی می‌نمودند تا از مفهوم فصیح متن دور نشوند و ملاهای ایرانی سعی می‌کردند تا متن فارسی کامل تر شود. ریشار در مورد نقایص ترجمه‌های انجیل گفت: از نظر ادبی همیشه این مشکل وجود داشته که کسانی که انجیل را ترجمه می‌نمودند، به زبان فارسی تسلط نداشتند و از منشی‌ها استفاده می‌کردند که آنان نیز آگاهی از مفاهیم دینی نداشتند. اما می‌توان گفت که ترجمه خاتون‌آبادی، یگانه کار علمی است که احتیاج به نگارش توسط منشی نداشته است.

در ادامه جلسه، جعفری‌مذهب در نقد تصحیح رسول جعفریان از کتاب مورد بررسی اظهار داشت: خاتون‌آبادی از نسخه حلب در ترجمه انجیل استفاده نکرده است، زیرا ترجمه حلب از وولگاتا بوده و برای عرب‌زبانان ساحل شرقی مدیترانه که بیشتر از اهل سوریه بودند، بکار می‌رفته است.

هم‌چنین خاتون‌آبادی در اولین پاورقی که آقای جعفریان تحت عنوان تعلیقات مترجم ذکر کرده است، آورده است که مسیحیان ۷ مجمع دارند. پس این انجیل را کسی ترجمه کرده است که اعتقاد به ۷ مجمع داشته است. بنابراین این شخص کاتولیک نیست و اعتقاداتش مربوط به قبل از مجمع هشتم است و ارتدوکس غیر یونانی است. بنابراین انجیل عربی مورد استفاده در ترجمه خاتون‌آبادی، مربوط به وولگاتای حلب نیست و باید سریانی ارمنی باشد.

که طرفدار اسلام نبودند، به کار می‌رفت. در همان زمان تصمیم گرفته شده تا یک ترجمه فصیح عربی جایگزین نسخه‌های چاپ حلب و نیز ترجمه‌های قدیمی دیگر از انجیل گردد. ریشار ادامه داد: می‌توان گفت که شاه عباس ترجمه فارسی از انجیل در اختیار داشته که همان نسخه خطی منچستر است که احتمالاً یکی از مبلغان حضرت مریم در اصفهان به شاه عباس داده است. ترجمه فارسی دیگر از انجیل توسط یکی از خلفای ارامنه جلفای نو در اصفهان با نام اوانس خلیفه که یک راهب باسواد، نقاش نوآور و تاریخ‌نویس بود، صورت می‌گیرد. این ترجمه در سال ۱۵۹۸ میلادی (۱۱۱۰ هجری) در اصفهان منتشر می‌شود. البته اوانس کتاب دیگری نیز به زبان فارسی برای شاه سلطان حسین در مورد مناظره بین مسلمانان و مسیحیان ارامنه تألیف می‌کند که بعدها مورد استفاده محمد اشرف اصفهانی قرار می‌گیرد. هم‌چنین در عصر شاه سلطان حسین یک کشیش ارمنی جدید الاسلام کتابی به زبان فارسی برای تشریح مراسم قربانی مقدس به مسلمانان مدرسه شاه تألیف می‌کند.

ریشار با اشاره به ترجمه خاتون‌آبادی از انجیل، افزود: خانواده خاتون‌آبادی ترجمه انجیل را رها نکرد. به گونه‌ای که در ترجمه عصر نادرشاه از انجیل که توسط گروهی از مترجمان به منظور ترویج یک دین یگانه در سراسر کشور صورت گرفت، محمد مسعود خاتون‌آبادی، پسر سید محمدباقر و نیز عبدالعلی خاتون‌آبادی شرکت داشتند.

در این ترجمه ۵ نفر ورتابد (کشیش‌های باسواد)، ۳ نفر مبلغ، ۳ نفر قاضی و رهبر کاتولیک‌های اسقف شرکت داشتند که در ۱۷۴۱ میلادی در قزوین این ترجمه را به نادرشاه تقدیم



در پیام وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی با اشاره به آثار فرانسیس ریشار در حوزه‌های فهرست نگاری و نسخه‌شناسی فارسی، آمده بود: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به پاس خدمات ارزنده و گرانبساز آقای ریشار، در سال ۱۳۸۳ وی را بعنوان پژوهشگر برگزیده سال انتخاب کرد و کوشید تا گوشه‌ای از تکاپوهای علمی و کتاب‌شناسانه وی را ارج نهد.

در ادامه استاد ایرج افشار، نسخه‌شناس برجسته در مورد ریشار سخن گفت. وی اظهار داشت: ریشار نسبت به زبان و ادبیات فارسی یکی از برجسته‌ترین‌های زمان ما هستند که علت آن تحصیل در مدرسه‌ای در فرانسه است که مدیران و ایران‌شناسان بسیار برجسته‌ای در آن تدریس می‌نمودند از جمله مرحوم «هانری ماسه» که ریشار در آن مکتب تحصیل کرد و بار آمد.

افشار افزود: وی تنها یک نسخه‌شناس نیست، بلکه یک متن‌شناس زبان و ادبیات فارسی نیز هست. همان‌گونه که در کتاب جلوه‌های هنر فارسی با اینکه با جنبه‌های مختلف هنر نسخ‌سازی ایرانی برخورد داشته است، به گویایی متن را به خواننده شناسانده است که لازمه این کار آن است که این متون را بدرستی خوانده باشد. پس وی ابتدا یک متن‌شناس است که وارد مقوله نسخه‌شناسی شده است و فهرستی که از قسمتی از نسخ خطی فارسی آماده نموده، حکایت از تبحر وی در هر دو کار دارد.

افشار در مورد روش فهرست‌نویسی ریشار گفت: فهرست‌نویسی وی مبتنی بر اسلوب کهن نیست. این روش در قرون ۱۷ و ۱۸ در اروپا پدیدار شده و برای شناسایی نسخ خطی شرقی بتدریج تکامل یافت. ریشار همه‌گونه اطلاعات را در فهرست نگاری به کار می‌برد. به طور مثال در نسخه‌نویسی قدیم جریان تاریخی یک نسخه و گردش آن چندان مطرح نبود، اما ریشار برای هر نسخه یک بیوگرافی درست کرده است که نشان‌دهنده زندگی آن نسخه است و حتی توانسته است اولین مالک نسخه‌ها را شناسایی کند.

افشار افزود: خوشبختانه وی از تجربیاتش در کار فهرست‌نویسی استفاده نموده است و با دوستش «دروش» توانسته کتاب بسیار ارزشمندی در مورد اصول و جوانب شناخت نسخه‌های خطی تألیف کند که کتابخانه ملی پاریس آن را با

دکتر ریشار نیز در این مورد گفت: مترجم انجیل عربی مورد استفاده خاتون‌آبادی می‌تواند گرجستانی باشد که هم ارتدوکس است و هم مقیم اصفهان و فارسی زبان. اما در مورد استفاده از نسخه حلب در ترجمه خاتون‌آبادی تردید وجود دارد.

حجت‌الاسلام جعفریان در پاسخ به این انتقاد اظهار داشت: در نقد تورات علی‌قلی جدید الاسلام نیز دو سه بار اشاره به نسخه چاپی شده است و به جای آن از لغت قالب‌زنی استفاده شده است که نشان می‌دهد انجیل‌های چاپی عربی براحتی در دسترس این افراد بوده است. هم چنین تعلیقات مربوط به زمان حیات خاتون‌آبادی است و این تعلیقات آنقدر قوی و استوار است و با نثر خاتون‌آبادی هماهنگی دارد که نمی‌توان چنین حکمی داد.

## ۲. بزرگداشت فرانسیس ریشار

در بخش دوم سی و هفتمین نشست میراث مکتوب که به بزرگداشت و تقدیر از خدمات فرانسیس ریشار در زمینه

نسخه‌شناسی و متن‌پژوهشی اختصاص داشت، پیام محمد حسین صفار هرندی، وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی قرائت شد. در این پیام با اشاره به جایگاه عظیم قلم، کتاب و کتابت در اسلام در مقایسه با سایر فرهنگ‌ها آمده بود: بنیان و شالوده نظام اسلامی بر پایه نشر و گسترده‌ی دانش و فرهنگ نهاده شده است و بر این اساس وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی از سال ۱۳۷۲ طرح بزرگ «جایزه جهانی کتاب سال جمهوری اسلامی ایران» را باهدف شناسایی آثار برگزیده جهانی ایران‌شناسان، اسلام‌شناسان و بزرگداشت پدیدآورندگان آثار فکری، ادبی و هنری بنیان نهاد.

صفار هرندی در پیام خود ضمن تقدیر از تلاش‌های ایران‌شناسان و اسلام‌شناسان غیرایرانی در راه احیای متون کهن و ماندگار ایران اسلامی با شیوه‌های گوناگون نسخه‌شناسی، تصحیح، ویرایش و نقد و بررسی آن‌ها، تصریح کرده بود: به اندازه‌ای دامنه پژوهش بر میراث اسلام گسترده و به حدی متون کهن و دست‌نگاشت‌های گرانبها و علمی و ادبی فراوان است که می‌تواند سده‌ها بازار پژوهش، نگارش و نقد و بررسی خاورشناسان و ایران‌شناسان را پرفروغ نگه دارد.

## ریشار:

**همیشه کسانی که انجیل را**

**ترجمه می‌نمودند، به زبان**

**فارسی تسلط نداشتند و از**

**منشی‌ها استفاده می‌کردند**

**که آنان نیز از مفاهیم دینی**

**آگاهی نداشتند. اما می‌توان**

**گفت که ترجمه خاتون‌آبادی،**

**یگانه کار علمی است که**

**احتیاج به نگارش توسط**

**منشی نداشته است**



#### افشار:

فهرست‌نویسی وی مبتنی بر اسلوب کهن نیست.  
این روش در قرون ۱۷ و ۱۸ در اروپا پدیدار شده و برای شناسایی نسخ خطی شرقی بتدریج تکامل یافت.  
ریشار همه گونه اطلاعات را در فهرست نگاری به کار می‌برد

مساعدت مرکزی به نام «برن» چاپ نموده است.

افشار در مورد کتاب جلوه‌های هنر فارسی گفت: ریشار در این کتاب چهره دیوان‌شناس و هنرشناسی ارائه کرده است، مثلاً برای توصیف مینیاتور، به رنگ‌ها، طیف‌ها، تناسب و غیره به طور دقیق اشاره کرده است. این کتاب نه تنها معرف مینیاتورها و نسخ خطی فارسی، بلکه معرف تاریخ هنر نقاشی و ترسیم مینیاتور نیز هست.

افشار با اشاره به سخنرانی‌های ریشار در کتابخانه ملی پاریس در مورد گزارش وی از نسخه‌های ایرانی به کل جهان، اظهار امیدواری کرد چهار سخنرانی وی در آنجا به فارسی ترجمه شود.

افشار در مورد خدمات ریشار در بخش تاریخ ایران اظهار داشت: کار بزرگ وی ترجمه کتاب رافائل دومان در مورد تاریخ عهد صفوی از زبان فرانسه قدیم به زبان اصلی و تصحیح انتقادی آن است. استاد افشار در پایان سخنانش با اشاره به مقالات ممتاز ریشار در مورد روابط سیاسی عهد صفوی با اروپا، اظهار امیدواری کرد، مقالات وی در این زمینه‌ها جمع‌آوری و ترجمه شود.

در پایان فرانسیس ریشار در سخنانی ضمن تشکر از «مرکز نشر میراث مکتوب» به خاطر برپایی این مراسم و چاپ جشن‌نامه، از استاد افشار نیز بخاطر سی سال پشتیبانی

و همفکری در راه نسخه‌شناسی قدردانی کرد.

وی از پدرش، استاد دانشگاه و متخصص قرون وسطی که با صحبت در مورد دوره ایلخانان عشق متون خاوری را در وی ایجاد نموده و مادرش که یک موزه‌دار بوده و باعث علاقه ریشار به هنر مینیاتور بوده، به نیکی یاد کرد.

ریشار هم چنین از ژیلبر لازار بخاطر آموزش دادن قسمتی از دانش عظیم شناسایی زبان فارسی به وی تقدیر کرد و در مورد روند فهرست‌نگاریش گفت: در جوانی پس از اتمام مدرسه کتاب‌شناسی مستقیماً به بخش نسخ خطی کتابخانه پاریس رفتم و مشغول بکار شدم. در این مدت از تجارب جورج ویدا، کتاب‌شناس برجسته، بسیار استفاده نمودم و از آنجا که فهرست‌نویسی بیشتر بر اساس تجربه است، ده سال طول کشید تا توانستم فهرست‌نویسی را شروع کنم.

ریشار با اشاره به رواج علم رایانه در نسخه‌شناسی و رواج ستاب زدگی در فهرست‌نگاری تأکید کرد: یک فهرست باید به صورت چاپی باشد و سپس آن را وارد رایانه نموده و مقایسه کرد. در بخش پایانی این مراسم جوایز و هدایایی به رسم یادبود از طرف «مرکز نشر میراث مکتوب»، کتابخانه ملی و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی به دکتر فرانسیس ریشار اهدا شد.